

DENTÜMOGYER

JUHÁSZ DEZSŐ

1. Benkő tanár úr nem régen alapos tanulmányt szentelt őstörténetünk egyik fontos szakaszának: „A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Léved* és *Etëlköz* kapcsán” (MNy. LXXX, 389–419, ill. MNyTK. 172. sz. 7–37). Komplex szemléletű és rendszerszerű megközelítésével sok eddig bizonytalan történelmi részlet került a helyére vagy kapott új megvilágítást. Természetesen maradtak — sőt az újabb kutatások nyomán születtek is — megoldatlan kérdések. Ilyen a címünkben szereplő anonymusi rejtélyes őshazánév is, amely csak érintőlegesen merült föl a szóban forgó értekezésben. A *Leved*(ia) helyét és kronológiáját meghatározó számos támpont közül Benkő tanár úr végül is lemondott a *Dentümogyer*-ből kiaknázható tanulságokról: „Mindenekelőtt azért nem [tértem ki rá] — írja —, mert területi és időrendi vonatkozásai rendkívül bizonytalanok. Továbbá azért sem, mert a *Don*-hoz való névtani kapcsolata több mint kétes, nem is beszélve a még ma is kísértő, nyelvészetileg teljesen hibás 'Don-tő magyar'-féle értelmezésről (l.: Gom-bocz: NyK. XLV, 147–50; EtSz.; vö. még Györffy György, Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp., 1948. 63). Ezt a *Dentu*-ügyet más névtani viszonylatokban kellene, volna érdemes tüzetesen megvizsgálni” (MNy. LXXX, 403). Talán egyszer lesz majd rá mód, hogy ezt az ágas-bogas kérdést magam is valóban tüzetesen megvizsgáljam, addig is a rendelkezésre álló néhány lapon megpróbálom az idevágó nézeteim lényegét előadni.

2. Anonymus ötször említi *Dentumoger*-t, mindannyiszor ebben a formában, de három jelentésben: 1. a magyarok őshazája, 2. a magyarok ősei, akik ebben az őshazában laktak, 3. az Anonymus idejében is még itt maradt magyar néprészek. Talán nem lesz haszontalan, ha ezeket a krónikarészleteket felidézzük Pais Dezső fordításában. (L. Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta Pais Dezső. Bp., 1926. Ez fakszimilével együtt újból megjelent Györffy György bevezetőjével és gondozásában [Bp., Magyar Helikon, 1977]. Az első, 1926-os fordítás még *Doni-magyar*-ként interpretálja a nevet, a másodikban Györffy — helyesen — az eredeti olvasatra [*Dentü-mogyer*] áll vissza, nyilván a problematikus azonosítás miatt, és azért, mert később Pais véleménye is megváltozott [l. MNy. XLIV, 63–4].)

Íme az idézetek: 1.: „Szcítia tehát igen nagy föld, melyet Dentü-mogyernak hívnak. Kelet felé határa az északi tájtól egészen a Fekete-tengerig terjed. Mőgötte pedig ott van a Don [Thanais – J.D.] nevű folyam nagy mocsaraival”; uo.: „Az embereket meg, akik rajta laknak [ti. szittyia földön – J.D.], közönségesen dentü-mogyeroknak nevezik a mai napig”; 3.: „Az Úr megtestesülésének

nyolcszáztizenkilencedik esztendejében Ügyek ... feleségül vette Dentü-Mogyerban Önedbelia vezérnek Emes nevű leányát”; 5.: „A hungárusoknak igen vitéz és a hadi viszontagságokban felette hatalmas nemzete, ... eredetét a szittya nemzetből vette, amelyet saját nyelvén dentü-mogyernak neveznek”; 14.: „azt kérem a vezéretektől, hogy küldjön nekem ... egy nyalábot Alpár homokjának a fűvéből, hogy megtapasztalhassam, vajon édesebb-e Alpár homokjának a fűve a szcitiai tájaknak, azaz Dentü-mogyernak a fűvénél”.

3. A név etimológiájának, azonosításának, lokalizálásának könyvtárnyi irodalma van. Az utótag kétségtől a *magyar* népnév korábbi *mogyer* változata, de az előtag több évszázados vita tárgya. A középkortól induló és a XVIII–XIX. században megszorodó próbálkozásokat több tanulmány is áttekinti (l. pl. Gombocz: NyK. XLV, 147–51, EtSz.; Németh Gyula: MS-FOu. LXVII, 290 kk.; Györffy György, Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp., 1948. 62; Gaál: MNy. LIII, 31–2). A hamvába holt ötletekkel itt eleve nem foglalkozhatunk (pl. *Dentu* = *dámvad*, *centum*, *döntő*, *Don-tó* stb.), csupán a Jernei óta kísértő 'Don-tő magyar'-féle értelmezésre térünk ki. Bartha Antal „A magyar nép őstörténete” című könyvében (Bp., 1988. 139) például többek között ezt írja: „A *Dentü* értelmezhető összetett szóként, de nem bizonyosan. *Den*- tagját az alán *den* 'folyó' jelentésű szóval is próbálták, sikertelenül, egyeztetni.” És minthacsak a *tű* 'tő' olvasat valóságosságát támogatná, több helyen áttér a hosszú *ű*-s írásmódra (l. pl. 362 és részben 135, 137). Erre a felfogásra elég Gomboczot idézni: „Több ok szól az ellen, hogy Anonymus *dentu*-jét összetett szónak tekinthessük. A XI.–XII. századból a 'pars ima, pes' jelentésű *tő*, *tű* szó *tu* írására nem tudnék példát idézni. A *tő* mint összetételek második tagja rendszerint birt. személyragos [példák felsorolása], vagy ha nem, az írás jelzi a hosszú *ő* v. *ű* hangot, ill. e hangokat megelőző diphtongust: 1194: *aructeu* (olv. *áruktű*), 1211: *Keurus tuu* (olv. *kűrűs tű* 'körös-tő') OklSz.; 1214: *Sartuu*, 1226: *Asuantheu* stb. OklSz. A *tu* írásmódra az első (kétes) adatot 1211-ben találom: *Beseneytu* [...]; kétségtelen adatok: 1240: *Fyzeztu*, 1260: *Sytuatu* OklSz. Eleve valószínűbb tehát, hogy a *dentu* végső *u*-ja a tövégi magánhangzó (ez esetben az *ű*) jele, a mely Anonymusnál nemcsak a magyar szavak végén van meg, hanem jövevényszavainkhoz is hozzáfűggeszkedik, pl. *Ecilburgu*. Nem érezhette a *dentu* elnevezést összetételnek a XIII. sz. krónikása sem, mikor belőle a *Dent-ia* tartománynevet s a *dentus* 'scyta' szót latinosította” (NyK. XLV, 149–50).

Aki tehát elfogadta a nyelvtörténet tanúságtételét, nem próbálkozott tovább az összetételi magyarázattal, hanem vagy teljes egészében idegen nyelvből vezette le a *Dentü* szót, vagy csak a kikövetkeztetett *Den*- tövet tekintette jövevényszónak, a *tű* elemet pedig magyar kicsinyítő képzőnek. — Németh Gyula 1921-es magyarázatában a név első része a török *ten* 'folyó-víz; Don', második része a török *-lű* képző, melynek nyelvjárási *-dű* alakja is

létezik. Így szerinte egy besenyő **tendü* < *tenlū* 'doni' szó lehetett a magyar név forrása (MNy. XVII, 206–7, KCsA. I, 153–5). Az etimológia ellen Gombocz emel kifogást turkológiai alapon (EtSz.). Nem kevésbé problematikus Némethnek az a feltevése sem, hogy a török nevet a nyugati magyarokhoz a bevándorolt török népek (besenyők) közvetítették. Később fel is adja ezt az álláspontját, és ő lesz a megalapozója a *Den* 'Don' + *-tū* (magyar kicsinyítő képző) felfogásnak (MSFOu. LXVII, 290–5). Hozzá csatlakozik Pais is, azzal a módosítással, hogy ha a 'Don' jelentésű alapszóhoz kicsinyítő képző járt, a név inkább a Donyecre vonatkozhatott, hasonlóan az oroszhoz, ahol a *Donyec* a. m. 'Kis-Don' (MNy. XLIV, 63). Ligeti utolsó nagy művében ezt fogadja el jó megoldásnak, sőt azzal toldja meg az alapgondolatot, hogy a *Dentū* „az orosz *Donyec* 'Kis-Don' XII. századi magyar fordítása” (A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban). Bp., 1986. 172). De ki fordította le a nevet és miért? Ha az etimológia jó — ami nem zárható ki —, szükségtelen fordítást feltenni, ilyen, természetes helynevek esetében, nem jellemző az ómagyar korban, legfeljebb párhuzamos szemléletről lehet szó. (Persze Anonymus is „gyártott” neveket, de ebbe a mentőövbe csak akkor szabad belekapaszkodnunk, ha jobb ötletünk már nincs.) Ligeti közben elutasítja Gaál László szómagyarázatát, aki oszétból próbálja levezetni a *Dentū*-t (MNy. LIII, 33–5). Gaál megoldása azért sem lehet jó, mert a 'vizek magyarja', 'vizek között magyar'-ként értelmezett *Dentūmogyer* szintagma viszonyító eszközei (ragjai) az oszét szóból kerülénének ki, ami kizárja a magyar névalkotást (nem is beszélve a jelentéstani, névtipológiai gondokról). Gaál Györffy érdekes elméletét (mely szerint *Den* < tör. **den* 'szilárd', mint Konst.-nál: [Σάβαργοι] ἄσφαλοι 'ua.' a levediai magyarok, ill. a keleten maradt m. néptöredék nevében; a *-tū* m. kicsinyítő képző) cáfolja, de ennek bővebb taglalásáról hely hiánya miatt le kell mondanunk. Mondanivalójának summája: „Nehéz elképzelni egy török melléknevet magyar kicsinyítő képzővel, melynek megfelelne egy görög melléknév rossz vagy — enyhébben szólva — népies görögséggel.” (I. h. 32.)

4. A *Dentū* = 'Donyec' azonosítás olvasható Kiss Lajos etimológiai szótárának bővített kiadásában (FNESz⁴. — részletezés nélkül), valamint felbukkan Barthánál is, más elképzelések társaságában (i. m. 135, de fenntartással, l. 139). Magam is helyesnek tartom a fenti denotációs kapcsolatot, de egy új magyarázati lehetőséggel szeretném gazdagítani az eddigiek sorát.

Tegyük fel, hogy a magyarok a keleti szláv *Donyec* (*Donec*)-et veszik át, a honfoglalás előtt. Mivel még nincs meg ekkor a *c* hang a nyelvünkben, *t*-vel helyettesítik, mint a *német* (< szl. *nemec*), *Marót* (< szl. *moravъc*) stb. szóban (l. Bárczi, Htört². 111). Ezzel egyidejűleg a szóvég analogikus tövhangzót kap (l. fentebb a Gombocz-idézetet is), tehát a meghonosodáskor **Donetū* formával számolhatunk. Ha hangrendi kiegyenlítődés következik

be (l. a *mogyer* > *megyer-magyar* változást is), **Denetű* alakot ölt a név. Az is lehet azonban, hogy az első szótag magánhangzója areális hatások miatt, török vagy iráni népek nyelvi befolyása következtében változik palatálisra (l. Ligeti adattárát a *Don e-s* változataira: i. m. 172–3). Ez nem lehetetlen, hiszen az *orosz* népvét is török közvetítéssel vettük át ebben az időben (l. TESz.). A **Denetű*-ből aztán további szabályos hangváltozással (kétnyíltszótagos tendenciával) lesz *Dentű*. — A vázolt magyarázattal nem akarom teljesen elvetni a *-t(ű)* kicsinyítő képzős megoldást, de kevésbé tartom valószínűnek; többek között azért, mert e képző a helynevekben a *-d* hasonulással zöngétlenült variánsaként szokott megjeleníteni. — Mindenesetre a teljes név valószínű jelentése 'donyeci magyarok, ill. ezek lakhelye'.

A Donyeccei való azonosítás jól beleillik a Benkő-féle kronológiába is. Györffyvel egyező számításai alapján a magyarok 830 táján érték el a Dnyepert. Ezek szerint reálisan feltehető, hogy a nyolcszázas évek elején a Donyec vidékén tartózkodtak. Ha hihetünk Anonymusnak, Ügyek és Emes házassága 819-ben volt. Álmos születése tehát 820 körülre tehető, még a donyeci őshazában, amelyet elődeink néhány évvel később elhagyni kényszerültek. (A kiköltözésről szóló 7. Gesta-fejezet — amint erre többen rámutattak — inkább írói kompozíció, mint a történelmi valóság hű rögzítése [l. pl. Szuzdal „útbaejtését”], így a benne szereplő 884-es dátum nem hasznosítható. Hiteles történelmi forrásokból tudjuk, hogy a magyarok ekkor már a Dnyeszer–Prut–Al-Duna térségében tartózkodtak.)